

Bedrijfscriminaliteit

Verkennend empirisch onderzoek naar aard en achtergronden

drs. G.W. Brummelkamp
prof. dr. W. Huisman
dr. A.J.M. Denkers

Zoetermeer, November 2011

This research has been financed by SCALES, SCientific Analysis of Entrepreneurship and SMEs (www.entrepreneurship-sme.eu)

EIM Research Reports

reference number	H201112
publication	November 2011
number of pages	36
email address corresponding author	gbr@eim.nl
address	EIM Bredewater 26 P.O. box 7001 2701 AA Zoetermeer The Netherlands Phone: +31(0)79 322 22 00

All the EIM research reports are available on the website www.entrepreneurship-sme.eu.

The responsibility for the contents of this report lies with EIM bv. Quoting numbers or text in papers, essays and books is permitted only when the source is clearly mentioned. No part of this publication may be copied and/or published in any form or by any means, or stored in a retrieval system, without the prior written permission of EIM bv. EIM bv does not accept responsibility for printing errors and/or other imperfections.

Inhoudsopgave

1	Inleiding	5
2	Algemene oriëntatie op het begrip bedrijfscriminaliteit	7
3	Het veldwerk	17
4	Bevindingen van het veldwerk	19
5	Conclusies en beschouwing	29
	Literatuur	33
	Annex	
I	Cases van (vermeende) bedrijfscriminaliteit	35

1 Inleiding

De merites en risico's van de ondernemende samenleving

In Nederland is het aantal mensen dat voor zichzelf begint gedurende de afgelopen twintig jaar toegenomen. Voor zover het gaat om ondernemers die de ambitie hebben om te groeien in termen van omzet en personeel, is deze ontwikkeling gunstig. Dit ondernemerschap bevordert werkgelegenheid, innovatie en dynamiek en is daarmee een belangrijke factor voor economische groei (Carree e.a. 2002; Acs, 2006). Daarom wordt van overheidswege getracht ondernemerschap te bevorderen. Inmiddels is echter ook duidelijk geworden dat niet elke ondernemer bijdraagt aan economische groei. De meeste ondernemingen groeien namelijk niet in termen van bedrijfsresultaat en personeel. Daarnaast kan de betekenis van ondernemerschap negatief zijn wanneer een ondernemer (wettelijke) normen dermate veronachtzaamt, dat er schade ontstaat of grote risico's daarop. Ondernemerschap wordt daarom niet alleen gestimuleerd, maar er worden ook voorwaarden aan gesteld. In deze hoedanigheid wordt de functie van de overheid ook wel vergeleken met die van marktmeester. Deze marktmeester ziet erop toe dat er een evenwicht is tussen individuele belangen van ondernemingen en collectieve belangen. Deze laatste verwijzen naar de belangen van een branche of van groepen van burgers of naar de belangen van de maatschappij als geheel.

Met de ontwikkeling van het ondernemerschap in veel westerse landen, waaronder Nederland, neemt de relevantie toe van de aandacht voor de schaduwkant van ondernemerschap. De groei van de Nederlandse ondernemerschapzin kent niet alleen zijn merites. Met de toename van het aantal ondernemers zullen ook de risico's toenemen, die uit ondernemerschap kunnen voortkomen voor branches, burgers en maatschappij. Voor de overheid die moet toezien op de gang van zaken op markten en die in dat kader tot op zekere hoogte moet toezien op de kwaliteit van ondernemerschap, betekent dit dat er extra inspanningen moeten worden gedaan. In de eerste plaats omdat het aantal normadressanten is toegenomen, maar mogelijk ook omdat deze nieuwe en kleinere ondernemers meer moeite hebben om regels na te leven, bijvoorbeeld vanwege de beperkte aanwezigheid van specialistische kennis over wettelijke normen, een noodzakelijk sterke oriëntatie op cashflow, een sterke oriëntatie op kansen in de markt of een pragmatische instelling.

Binnen bedrijven worden voortdurend afwegingen gemaakt tussen belangen. Deze belangen hebben betrekking op bedrijfseconomische waarden, welzijn van werknemers, belangen van klanten, ethische normen en maatschappelijke normen. Binnen kleine bedrijven zal het in de eerste plaats van de ondernemer afhangen welke van deze belangen aandacht krijgen en hoe deze belangen eventueel tegen elkaar worden afgewogen.

Naarmate een bedrijf kleiner is en meer afhangt van de persoonlijke voorkeur van een individuele ondernemer, zal het palet van belangen waarmee rekening wordt gehouden, minder gevarieerd zijn. De individuele ondernemer heeft immers een begrensde 'span of control' en zal niet tot alle belangen even sterk worden aangetrokken. Zo zal de pragmatische, commerciële ondernemer minder bezig zijn met werknemersbelangen en zo zal de empathische ondernemer minder bezig zijn met interne processen ten behoeve van controlling. Onderne-

merschapsstijl en voorkeuren voor belangen zullen bepalend zijn voor de sterkte van een bedrijf en zullen tegelijkertijd leiden tot onvolkomenheden. Het laten prevaleren van het ene belang zal sneller leiden tot het veronachtzamen van het andere belang.

De persoon van de ondernemer als een factor voor het optreden van bedrijfscriminaliteit is tot nu toe onderbelicht gebleven. De reden hiervoor is waarschijnlijk dat studies zich vooral hebben gericht op grote bedrijven waar de figuur van de ondernemer niet of lastig te onderscheiden is. Voor grote bedrijven geldt immers vaak een diffuse eigendomsstructuur. De dagelijkse leiding is niet altijd ook eigenaar (degene voor wiens rekening en risico wordt ondernomen). In grote bedrijven zal daarnaast de invloed van de persoon van de ondernemer mogelijk beperkter zijn en wellicht worden overvleugeld door factoren als organisatiecultuur en -structuur. Veruit de meeste bedrijven zijn echter klein: 91 procent van alle Nederlandse bedrijven heeft minder dan 10 werknemers in dienst. Voor deze bedrijven is het aannemelijk dat de persoon van de ondernemer een belangrijke factor is bij de vormgeving van structuur, cultuur, functieprofielen en strategie van het bedrijf. Hij is daarmee een belangrijke factor voor het al dan niet optreden van bedrijfscriminaliteit. Daarnaast zullen bij kleine bedrijven het bedrijfsbelang en het belang van de ondernemer veel overlap hebben. Bedrijfscriminaliteit zal daarmee bij kleine bedrijven vaker worden gepleegd in het persoonlijke belang van de ondernemer.

Doelstelling van deze paper

Ondernemers zullen verschillen in hun wil en hun vermogen om rekening te houden met verschillende belangen. Of een klein bedrijf belangen veronachtzaamt waardoor regelovertreding of zelfs criminaliteit ontstaat, hangt in de eerste plaats af van de persoon van deze ondernemer. Het gaat hier niet zozeer om de persoonlijkheidskenmerken van ondernemers, zoals onderzocht in psychologische studies (Littunen, 2000; Kibeom c.s., 2008), maar om de betekenis van het ondernemerschap bij het ontstaan van crimineel gedrag.

In deze studie belichten wij de rol van de ondernemer bij bedrijfscriminaliteit. In het bijzonder gaan we in op zijn drijfveren en percepties en op hoe deze kunnen leiden tot bedrijfscriminaliteit. Hiertoe is in 2010 een literatuurstudie uitgevoerd. Nagegaan is wat er bekend is over de determinanten van bedrijfscriminaliteit voor zover het kleinere bedrijven betreft. In het bijzonder zijn daarbij studies betrokken, waarin de rol van de ondernemer aan de orde komt. Deze literatuurstudie is aangevuld met zeven gesprekken met ondernemers die recent door een rechter zijn veroordeeld vanwege een misdrijf dat in het kader van de uitoefening van het bedrijf is gepleegd. De verhalen van deze ondernemers zijn vergeleken met de inzichten uit de literatuur. In het bijzonder is in de gesprekken ingegaan op de rol die de ondernemer heeft gespeeld en hoe deze rol kan worden verklaard.

2 Algemene oriëntatie op het begrip bedrijfscriminaliteit

Binnen de criminologie bestaan verschillende begrippen die verwijzen naar misdrijven en overtredingen die in het kader van organisaties worden begaan. Niet altijd wordt expliciet duidelijk gemaakt waarnaar de gehanteerde begrippen precies verwijzen en hoe zij zich tot elkaar verhouden. Zo wordt met het begrip 'corporate crime' doorgaans verwezen naar criminaliteit, gepleegd door bedrijven, zonder dat expliciet duidelijk wordt gemaakt om wat voor soort bedrijven het gaat. Wel roept het begrip 'corporate' associaties op met grote multinationale bedrijven en blijkt de empirische grondslag doorgaans ook daar te liggen. De vraag die dit vervolgens oproept, is in hoeverre de resultaten en uitspraken ook zeggingskracht hebben voor kleinere bedrijven. In combinatie met het begrip corporate crime wordt ook vaak het begrip 'white collar crime' gebruikt, een begrip dat doorgaans – maar niet uitsluitend – verwijst naar machtsmisbruik waarbij doorgaans – maar niet uitsluitend – het bedrijf slachtoffer is. Dit heeft tot gevolg dat de ene studie over white collar crime feitelijk over een ander verschijnsel kan gaan dan de andere studie naar hetzelfde onderwerp. Vervolgens wordt ook de term 'business crime' vaak gebruikt. Het is een term die in de ene studie wordt gebruikt om oplichting van klanten aan te duiden, terwijl in de andere studie fraude (met een overheid als benadeelde) wordt bedoeld. Verklaringen voor business crime zijn daardoor nogal eens beperkt uitwisselbaar. Ten slotte zijn er de begrippen 'compliance' en 'organisatie-integriteit' die verwijzen naar schending van zowel wettelijke als niet wettelijke normen, die bovendien betrekking hebben op hoe het bedrijf omgaat met zowel zijn omgeving als zijn eigen medewerkers.

Ondanks deze begripsverwarring is er rond het fenomeen corporate crime wel een theoretisch kader ontwikkeld (o.a. Huisman, 2001; Slapper en Tombs, 1999; Vaughan 2002). Dat theoretische kader bestaat uit drie verklarende elementen (motivatie, gelegenheid en afwezigheid van controle) die op verschillende niveaus – en vooral door de interactie daartussen – worden geactiveerd: het niveau van de omgeving van ondernemingen (competitie, regulering), het niveau van de onderneming (strategie, structuur, cultuur) en het niveau van individuele managers en werknemers (prestatiedruk, rationalisaties). Het accent ligt daarbij op het niveau van de onderneming en de kenmerken van grote organisaties. Verder wordt het fenomeen omgeven door ambivalenties en morele ambiguïteit, wat deel uitmaakt van de verklaring (want dit bemoeilijkt regulering en geeft aanleiding tot rationalisatie).

Organisatiecriminaliteit en bedrijfscriminaliteit

Deze verkennende studie gaat over bedrijfscriminaliteit: het betreft een domein binnen het bredere domein van organisatiecriminaliteit. Het is een moeilijk te definiëren veld. Van de Bunt definieerde in 1992 organisatiecriminaliteit als misdrijven die individueel of groepsgewijs door leden van een gerespecteerde en bonafide organisatie worden gepleegd binnen het kader van de uitoefening van de organisatorische taken. Hoewel er bezwaren bestaan tegen deze definitie, onder meer omdat de begrippen 'gerespecteerd' en 'bonafide' niet eenduidig zijn te operationaliseren, hanteren wij deze toch omdat we ons onderzoeksterrein er

enigszins mee kunnen afbakenen. Buiten de gegeven definitie van organisatiecriminaliteit en derhalve ook buiten ons begrip van bedrijfscriminaliteit vallen in ieder geval interne criminaliteit (gepleegd door werknemers waarbij de organisatie benadeelde is) en minder ernstige vormen van regelovertreding. Voor zover het mogelijk is onderscheid te maken tussen organisatiecriminaliteit en georganiseerde criminaliteit, richten wij ons vooral op het eerste en laten we georganiseerde criminaliteit vooralsnog buiten beschouwing.

Wij spreken hier over bedrijfscriminaliteit in plaats van organisatiecriminaliteit om te benadrukken dat wij ons uitsluitend richten op het strafbaar handelen door *bedrijven*. Bedrijven zijn organisaties die goederen en/of diensten produceren door de productiefactoren arbeid, kapitaal en grondstoffen te combineren met winst als doel. Strafbaar handelen in het kader van overheidsinstellingen en andere non-profitorganisaties blijft in deze paper buiten beschouwing.

Ondanks deze afbakening blijft het begrip bedrijfscriminaliteit veelomvattend. Binnen bedrijven zijn eindeloos veel verschillende strafbare handelingen denkbaar. Wij beperken ons hier tot delicten die gepleegd worden in het kader van bedrijfsfuncties. Dat wil zeggen dat het gaat om strafbaar handelen dat in het licht staat van de activiteiten die bijdragen aan het bedrijfsdoel, namelijk het maken van winst. Daaronder vallen overigens ook strafbare handelingen die verondersteld worden bij te dragen aan de winst, maar die dat feitelijk of achteraf bezien niet blijken te doen.

Bedrijfscriminaliteit versus strafbare bedrijfsincidenten

Bovenstaande neemt niet weg dat het voorkomt dat een bedrijf of ondernemer criminaliteit pleegt zonder dat daarmee het financiële belang van het bedrijf of van de ondernemer is gediend. Een voorbeeld is een ondernemer die uit frustratie een geweldsdelict pleegt tegen een winkeldief of tegen een opsporingsambtenaar. Omdat met dergelijke delicten het belang van het bedrijf niet is gediend, zou eigenlijk niet gesproken moeten worden van bedrijfscriminaliteit maar eerder van een strafbaar bedrijfsincident. Deze zienswijze is vergelijkbaar met de zienswijze die wordt gehanteerd voor de afbakening van het begrip maatschappelijk verantwoord ondernemen. Op dit terrein maakt men onderscheid tussen maatschappelijk verantwoord ondernemen (MVO) en liefdadigheid (zie o.a. Hoevenagel, 2004; SER, 2000). Daarbij worden onder het eerste begrip activiteiten verstaan, die structureel onderdeel zijn van de bedrijfsvoering en waar de onderneming *zelf* ook belang bij heeft, terwijl liefdadigheid betrekking heeft op giften in geld of natura, waar het bedrijf verder niets voor terugontvangt en terugverwacht. Van liefdadigheid wordt verondersteld dat het geen enkele functie heeft voor het bedrijf.

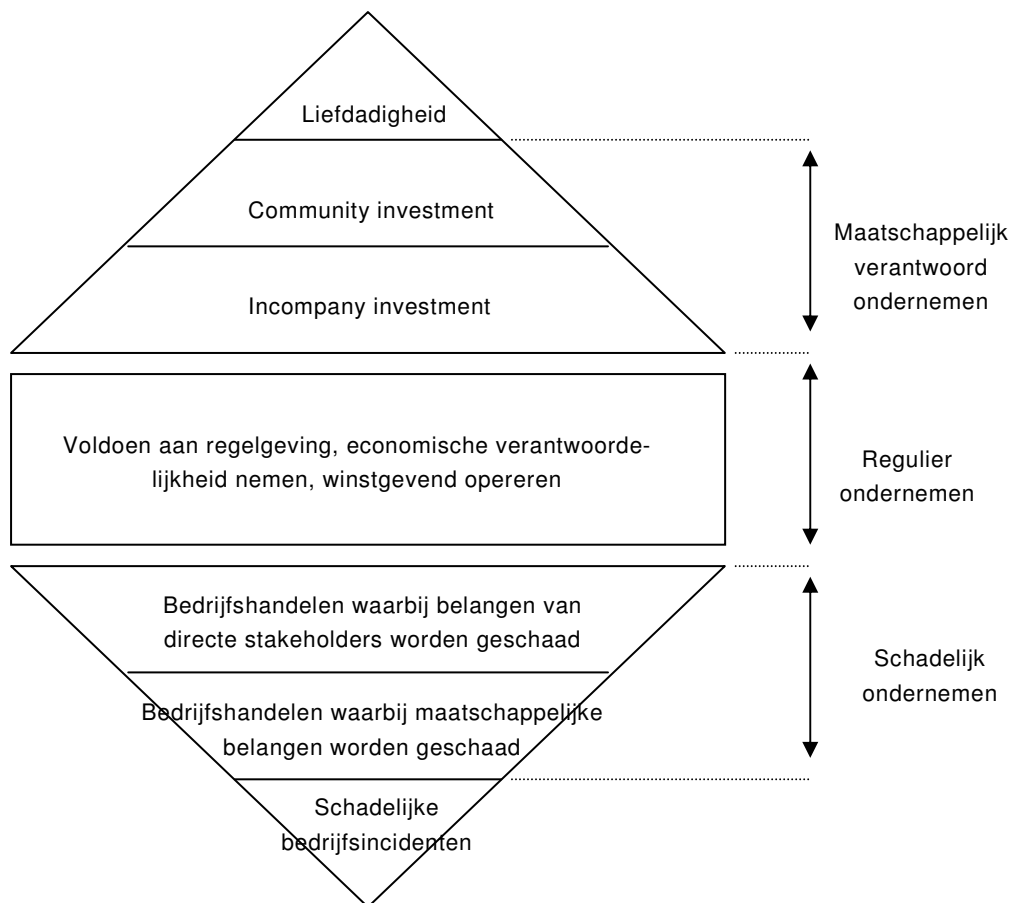
Stakeholders als slachtoffer versus de maatschappij als slachtoffer van bedrijfscriminaliteit

Een ander onderscheid dat binnen het begrip MVO wordt gemaakt en dat wellicht ook zinvol is voor een beter begrip van bedrijfscriminaliteit, is het onderscheid tussen 'in company investment' en 'community investment'. In company investment verwijst naar MVO-activiteiten die dichtbij het bedrijf staan, omdat zij betrekking hebben op de belangen en het welzijn van directe stakeholders van het bedrijf, zoals personeel, klanten en toeleveranciers. Community investment ver-

wijst naar MVO-activiteiten die in het teken staan van meer algemene maatschappelijke belangen, zoals het milieu, armoedebestrijding en mensenrechten.

Wanneer het onderscheid tussen in company investment en community investment wordt toegepast op het fenomeen bedrijfscriminaliteit, zou onderscheid gemaakt kunnen worden tussen bedrijfscriminaliteit waarbij de directe stakeholders van het bedrijf benadeeld zijn, zoals personeel, klanten of aandeelhouders, en bedrijfscriminaliteit waarbij meer algemeen maatschappelijke belangen worden geschaad, zoals het milieu of de overheidsfinanciën (in geval van belastingontduiking). Het onderscheid lijkt op het eerste gezicht relevant. Zo zullen de motivatie, omstandigheden en persoonsgegevens van plegers van bedrijfscriminaliteit die de benadeelde partij direct kennen (omdat zij stakeholder zijn van het bedrijf), waarschijnlijk anders zijn dan die van plegers waarbij de benadeelde partij minder goed zichtbaar is en op grotere afstand staat. In het laatste geval zal het strafbare gedrag wellicht ook makkelijker te neutraliseren en te bagatelliseren zijn.

MVO en bedrijfscriminaliteit zijn overigens niet geheel elkaars tegengestelden, omdat bedrijfscriminaliteit veel enger is dan het begrip MVO. Bedrijfscriminaliteit verwijst louter naar bedrijfsactiviteiten die strafbaar zijn. Schadelijke bedrijfsactiviteiten die niet strafbaar zijn, vallen erbuiten. MVO heeft een dergelijke juridische afbakening niet. Om beide begrippen echt goed tegen elkaar te kunnen afzetten, zou het begrip bedrijfscriminaliteit moeten worden geplaatst in het veel bredere begrip 'schadelijk ondernemen'. Hieronder vallen bedrijfshandelingen die schade veroorzaken voor anderen of die anderen blootstellen aan risico's op schade, ongeacht hun strafbaarstelling. Net als in de definitie van MVO maken wij binnen het begrip schadelijk ondernemen vervolgens onderscheid tussen regelovertreding ten nadele van directe stakeholders en regelovertreding ten nadele van algemeen maatschappelijke belangen. Onrechtmatig ondernemerschap verwijst binnen deze twee begrippen naar bedrijfshandelen dat niet alleen schadelijk is (of schadelijk kan zijn), maar ook bij wet strafbaar is gesteld. Van bedrijfscriminaliteit is vervolgens sprake wanneer de regelovertreding dermate ernstig is dat gesproken kan worden van een misdrijf. Onderstaande figuur geeft een overzicht.

Schadelijk ondernemen (waaronder bedrijfscriminaliteit) is tegengesteld aan maatschappelijk verantwoord ondernemen, met als overeenkomst dat beide werkwijzen voortkomen uit het economische belang van een onderneming of ondernemer.

Bovenstaand schema is geen continuüm dat loopt van goed ondernemerschap tot aan slecht ondernemerschap. Vanwege de bedrijfseconomische motivatie achter zowel MVO als schadelijk ondernemen, is het aannemelijk dat er veel bedrijven zijn die beide functies op hetzelfde moment en door elkaar heen uitoefenen. Bedrijven kunnen ten aanzien van externe en maatschappelijke belangen een ambivalente houding hebben en daar ook naar handelen. Een sprekend voorbeeld in dit verband was DSB Bank die sponsoring van sport en kunst combineerde met een (volgens de toenmalige minister van Financiën) onacceptabel verdienmodel. Dit komt overeen met onderzoek naar grote ondernemingen: koplopers op het terrein van MVO kunnen ook koploper zijn op het terrein van schadelijk ondernemer, zelfs zozeer dat zij voor mensenrechtenschendingen worden aangeklaagd of strafrechtelijk worden vervolgd (Frynas, 2008).

Dat bedrijfscriminaliteit over het algemeen wordt gepleegd vanuit een economisch belang, neemt niet weg dat het nogal eens onduidelijk is wiens belang precies wordt gediend. Vaak lopen belangen van de organisatie en die van de uitvoerende (plegende) werknemers en ondernemers door elkaar. Bij bedrijfscriminaliteit hebben de uitvoerders van de overtredingen weliswaar gehandeld in het kader van hun taakuitoefening en daarmee in het belang van de organisatie, maar zij zullen daarmee wellicht ook eigen gewin voor ogen hebben gehad. Dit geldt in het bijzonder voor de situatie waarin de ondernemer/eigenaar pleger is.

Universele verklaringen voor bedrijfscriminaliteit

Uit voorgaande en uit bestaande literatuur wordt duidelijk dat bedrijfscriminaliteit moeilijk vatbaar is en de verklaringen ingewikkeld en gefragmenteerd zijn. In de eerste plaats vanwege de begripsverwarring en de wisselende ladingen die met begrippen worden gedekt. In de tweede plaats omdat het terrein zo omvattend is: totaal verschillende misdrijven kunnen er onder worden verstaan. In de derde plaats omdat de plegers moeilijk te definiëren zijn. In de vierde plaats omdat theoretische verklaringsmodellen complex zijn door verschillende variabelen op diverse aggregatieniveaus. Het is daarmee zeer de vraag of het zonder focus mogelijk is om tot een sluitende theorie te komen.

Desondanks kan de universele drijfveer achter bedrijfscriminaliteit zoals wij dat hier hebben gedefinieerd en afgebakend, wel benoemd worden. Dat is namelijk de wil om te slagen in combinatie met een sterke focus op het belang van de eigen organisatie, waarbij belangen van anderen ernstig worden geschaad (vergeleijk Coleman, 1995). Plegers van bedrijfscriminaliteit onderscheiden zich van anderen, doordat zij bereid zijn het belang van de eigen organisatie dusdanig te laten prevaleren dat het schade of grote risico's op schade voor anderen of de maatschappij tot gevolg heeft.

In welke situaties laten mensen het belang van de eigen organisatie dusdanig prevaleren ten koste van anderen? In verschillende studies naar bedrijfscriminaliteit is deze vraag aan de orde gesteld. De antwoorden daarop hangen vooral af van het type organisatie/branche of type bedrijfscriminaliteit dat onderwerp van studie is geweest. In studies onder grote bedrijven staat de cultuur als criminogene factor doorgaans centraal; in studies naar specifieke branches wordt vaak verwezen naar wetgeving.

Over het algemeen kan uit de studies worden afgeleid dat bedrijfscriminaliteit kan voortkomen uit gelegenheid en uit persoonlijke eigenschappen van de plegers. De term gelegenheid verwijst naar de situatie waarin de plegers van bedrijfscriminaliteit zich geplaatst ziet. Gelegenheden kunnen voortkomen uit wetgeving, handhaving, branchestructuur, branchecultuur, bedrijfsprocessen, bedrijfscultuur en functie-eigenschappen. In studies naar criminaliteit onder grote bedrijven komt vooral organisatiecultuur als criminogene factor naar voren (o.a. Gobert & Punch, 2003). Naar de persoonlijke eigenschappen van plegers van bedrijfscriminaliteit is minder onderzoek gedaan (Huisman, 2010; Piquero c.s., 2008). Over het algemeen wordt aangenomen dat plegers van bedrijfscriminaliteit op zichzelf geen persoonlijke eigenschappen hebben, die criminogeen zijn (in psychologisch opzicht zijn ze 'normaal'). Dit neemt niet weg dat in studies/artikelen wordt benadrukt dat – ondanks het gebrek aan empirisch bewijs – persoonlijkheid niet mag worden uitgesloten als factor voor het optreden van bedrijfscriminaliteit (o.a. Van de Bunt & Huisman, 2004).

Necessity driven and opportunity driven business crime

De wil om te slagen en de focus op het belang van de eigen organisatie zijn in het bijzonder aanwezig bij ondernemers. Beide zijn immers voorwaarde voor succes (Blanchflower, 1998; Kolvereid, 1996). De wil om te slagen zal vrijwel altijd ook ten koste gaan van andere partijen, zoals Schumpeter stelt. Lang niet in alle gevallen zal dit echter uiteindelijk ook leiden tot criminaliteit of zelfs regelovertrekking. Het is onduidelijk in welke omstandigheden de universele drijfveer – de wil om te slagen – naast ondernemerschap ook leidt tot bedrijfscriminaliteit.

De wil om te slagen kan leiden tot bedrijfscriminaliteit, omdat de ondernemer zich genoodzaakt voelt om regels te overtreden. Er is dan sprake van 'necessity driven crime'. De ondernemer ziet in regelovertreding de enige mogelijkheid om zijn bedrijf voort te zetten. De wil om te slagen kan daarentegen ook leiden tot bedrijfscriminaliteit, doordat de ondernemer hierin goede mogelijkheden ziet om extra inkomsten te genereren of kosten te besparen. In dit laatste geval is er sprake van 'opportunity driven crime' (Huisman, 2001).

Necessity driven en opportunity driven crimes zullen moeilijk van elkaar te onderscheiden zijn. Het gaat immers om de perceptie van de ondernemer. Het gevoel van noodzaak om regels te overtreden zal per ondernemer verschillen en afhankelijk zijn van de inschatting van zijn eigen (on)vermogen om zijn bedrijfsvoering in overeenstemming te brengen met wettelijke normen. Het moeten grijpen naar ongeoorloofde middelen of het nemen van ongeoorloofde risico's kan beschouwd worden als onvermogen van de ondernemer of als teken dat zijn bedrijf niet levensvatbaar is. Wanneer een ondernemer regels niet zozeer overtreedt uit gepercipieerde noodzaak maar veel meer vanuit kansen, dan is bedrijfscriminaliteit vooral een teken van opportunisme en inhaligheid. Het is daarmee aannemelijk dat ondernemers die criminaliteit plegen uit noodzaak, daar uiteindelijk minder aan verdienen dan ondernemers die criminaliteit plegen vanuit opportunisme. Wellicht lopen ondernemers die criminaliteit plegen uit onvermogen, uiteindelijk ook sneller vast en is het risico groter dat zij het bedrijf vroeg of laat moeten sluiten. Ook is het aannemelijk dat ondernemers die zich moeten verantwoorden vanwege bedrijfscriminaliteit, zullen benadrukken dat hun gedrag noodzakelijk was. Zij kunnen het misdrijf daarmee makkelijker voor zichzelf verantwoorden (neutraliseren) en voor de autoriteiten beargumenteren.

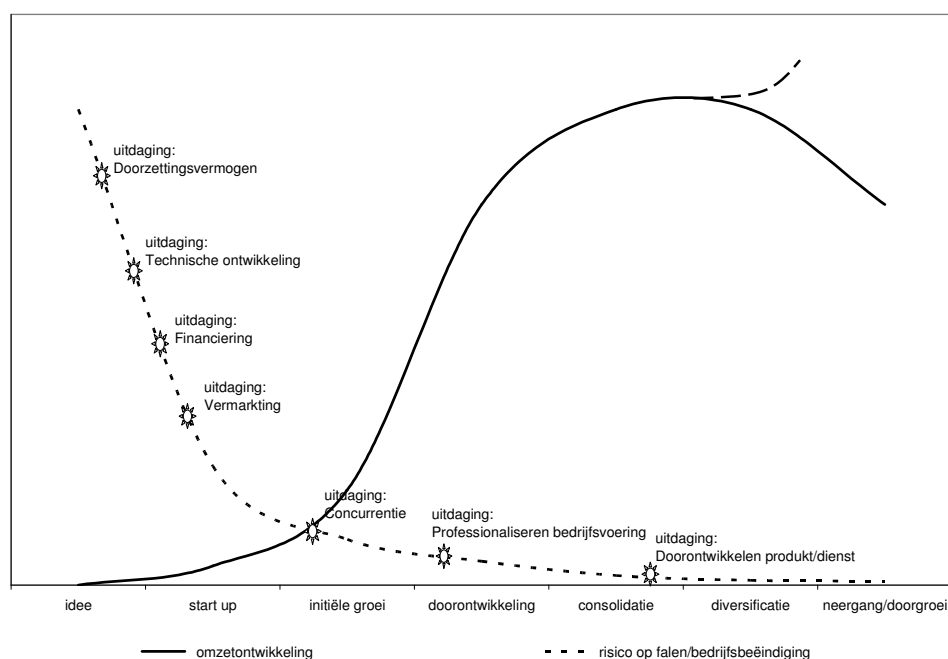
Gezien het bovenstaande is het onderscheid tussen gelegenheid en persoon van de pleger/ondernemer niet duidelijk te maken. Toch komt het onderscheid tussen necessity driven en opportunity driven crimes overeen met de groepen fraudeurs die Wharing en Weisburd (2001) vonden in de (enige) grootschalige studie naar circa 1.100 veroordeelde fraudeurs in de Verenigde Staten. Zij onderscheiden vier groepen daders, die niet alleen verschillen in de frequentie en motivatie voor crimineel gedrag, maar ook in het profiel van persoonlijke eigenschappen en sociaaleconomische kenmerken. De eerste groep noemen zij 'crisis responders'; zij plegen 'necessity driven crimes' als reactie op een crisis in hun zakelijke of persoonlijke leven. Zij plegen weinig delicten en alleen onder bepaalde omstandigheden en kijken wat betreft persoonlijkheid en sociaaleconomische achtergrond niet af van ondernemers of zakenmensen die de wet naleven. Hetzelfde geldt voor de groep 'opportunity takers' die vallen voor de verleiding van wetsovertreding die zich voordoet in de context van de normale bedrijfsvoering. Een tweede categorie plegers van 'opportunity driven crimes' zijn de 'opportunity seekers', die niet zozeer winstkansen pakken door wetsovertreding, maar daar actief naar op zoek zijn en die kansen zelf creëren. De frequentie van het plegen van strafbare feiten is bij deze groep veel hoger. Desondanks voldoen deze daders niet aan het beeld van de stereotype crimineel wat betreft persoonlijkheid en sociaaleconomische achtergrond, waardoor er zich ook min of meer conventionele ondernemers in deze groep bevinden. Dat geldt niet voor de laatste groep, de 'stereotypical criminals' van wie de fraude deel uitmaakt van een veel breder palet aan crimineel gedrag en een levensstijl die zich slecht verhoudt met het idee van conventioneel ondernemerschap (Piquero en Weisburd, 2009).

Voor een goed begrip van bedrijfscriminaliteit (bij kleinere organisaties) is het in de eerste plaats van belang de ondernemer goed te kennen. In zijn handelen en denken vallen gelegenheid en persoonlijke drijfveren samen. In de eerste plaats omdat hij voor een belangrijk deel zelf de schepper van gelegenheid is. In de tweede plaats is gelegenheid een subjectief begrip, is het in feite de gepercipieerde werkelijkheid en bepaalt deze of de ondernemer noodzaak ervaart of kansen niet kan laten liggen.

Het business lifecycle model en de risico's op bedrijfscriminaliteit

Hoewel empirisch materiaal ontbreekt, is het aannemelijk dat bedrijfscriminaliteit en de aard ervan samenhangen met het type uitdagingen waar een ondernemer voor staat. Mogelijk komt boekhoudfraude vooral voort uit problemen met financiering, komt het in dienst hebben van zwartwerkers vooral voort uit lage marges en concurrentiedruk en komen problemen met arbeidsomstandigheden mogelijk door beperkte ervaring en professionaliteit van het bedrijf. De uitdagingen waar ondernemers voor staan, hangen af van de fase waarin het bedrijf zich bevindt. Een klassiek model waarmee de groeifasen van bedrijven is beschreven, is de business lifecycle van Greiner. Het model maakt inzichtelijk dat de ondernemer op verschillende momenten in de groei van zijn bedrijf voor problemen en uitdagingen komt te staan. Een voorwaarde voor bedrijfsgroei is dat een ondernemer deze problemen overwint. Doorgaans vergt het overwinnen ervan een verandering in organisatiestructuur, -cultuur en managementvaardigheden. De risico's dat het misloopt met een bedrijf, nemen af naarmate het bedrijf zich in zijn groei verder ontwikkeld heeft. Het risico op bedrijfsfalen is het grootst bij de start en zelfs nog groter voor de start, bij de voorbereiding op het starten van een onderneming (Van Gelderen, Thurik & Bosma, 2003). De risico's nemen vervolgens snel af op het moment dat de ondernemer in staat is gebleken de problemen te overwinnen en zijn bedrijf succesvol te laten groeien.

Figuur 1 Groeifasemodel versus het risico op bedrijfsfalen

Bron: Burke, 2010.

Reacties op strafrechtelijke vervolging

Wanneer op grond van het groeifasemodel elke fase eigen risico's op wetsovertreding meebrengt, zal ook het effect van justitiële interventies per fase verschillen. Wetenschappelijk is hier nauwelijks iets over bekend. Toch sluit de gedachte dat strafrechtelijk optreden verschillende effecten heeft op verschillende soorten ondernemers, van wie de onderneming zich in verschillende levensfasen bevindt, aan bij theoretische veronderstellingen over witteboordencriminaliteit. Strafrechtelijke sanctiëring is van invloed op de mate en de wijze waarop ondernemers in staat zijn hun wetsovertredende gedrag te rationaliseren. Voor plegers van criminaliteit is het van belang dat zij zich hun gedrag als normaal of acceptabel kunnen voorstellen, teneinde een niet-crimineel zelfbeeld te kunnen behouden en schuldgevoelens te minimaliseren. Hoewel ontwikkeld voor de verklaring van jeugdcriminaliteit (Sykes en Matza, 1957), is deze theorie bijzonder bruikbaar voor het begrijpen van bedrijfscriminaliteit. Ondernemers hebben doorgaans geen deviant zelfbeeld. Integendeel, zij zien zich als respectabele burgers en voor hen is het daarom des te meer van belang om door neutralisaties de morele drempel tot het overtreden van de wet te slechten (Huisman, 2010). Een belangrijke vraag is of neutralisatietechnieken voor hen post-hoc rationalisaties zijn wanneer de criminaliteit wordt ontdekt of integraal deel uitmaken van de motivatie voor bedrijfscriminaliteit (Coleman, 1995). In het eerste geval kan verondersteld worden dat de noodzaak tot neutralisatie zich vooral voordoet bij strafrechtelijke vervolging en veroordeling en in het tweede geval kunnen de reacties van ondernemers op die strafrechtelijke sanctiëring inzichten geven in de motieven voor de gepleegde delicten.

Of rechtshandhaving de beoogde doelen bereikt, is een belangrijk onderwerp van wetenschappelijk onderzoek. Op het terrein van organisatiecriminaliteit is vooral

onderzocht of strafrechtelijke vervolging en sanctionering een afschrikkend effect heeft op ondernemingen. Een algemene conclusie is dat het hier vooral gaat om de perceptie van enerzijds de pakkans en de zwaarte van de sanctie en anderzijds de rechtvaardigheid van de procedure waarin de sanctie wordt opgelegd. Na een meta-evaluatie van alle beschikbare studies naar de afschrikkende werking van een strafrechtelijke aanpak van bedrijfscriminaliteit, komt Simpson tot de volgende conclusie: 'The evidence is far from conclusive regarding whether corporate violators should be criminally prosecuted or whether other justice systems (civil or administrative) produce higher levels of corporate compliance or if sanctions should be directed toward the company, responsible managers, or both' (Simpson, 2006). Verder komt Simpson (2002) tot de vaststelling dat managers binnen grote ondernemingen zich niet geraakt voelen door sancties die de organisaties als geheel treffen. Dit kan uiteraard anders zijn bij directeuren-eigenaren van ondernemingen in het MKB.

Door de verschillende doelen van handhaving moet per geval bepaald worden in hoeverre de handhaving succesvol is geweest. In geval van bedrijfscriminaliteit zal het handhavers, vanwege de ernst, er vaak om te doen zijn de ondernemer helemaal te laten stoppen met zijn bedrijf. Al eerder is door Van der Bunt e.a. geconstateerd dat dit doel door handhavers vaker wordt nagestreefd dan op basis van het breed gedragen idee van 'responsive regulation' verwacht mag worden. Vaak kiezen handhavers van meet af aan voor een strafrechtelijk traject en gaan zij voorbij aan de mogelijkheden van opschaling, waarbij in eerste instantie met meer coöperatieve handhavingstijlen – zoals praten, adviseren en waarschuwen – wordt getracht het gedrag van de ondernemer te beïnvloeden (Van der Bunt, Van Erp en Van Wingerde, 2007).

Als bedrijfsbeëindiging door de autoriteiten wordt nagestreefd, is hun doel tegengesteld aan die van de verdachte ondernemer. Elke vorm van openheid en toegeeflijkheid van de kant van de ondernemer kan de bewijslast verzwaren en vergroot de kans op bedrijfsbeëindiging. In deze gevallen is succes van handhaving een lastig begrip. Zo zal bedrijfsbeëindiging vanuit het oogpunt van de handhaver een succesvol sluitstuk zijn op een intensief strafrechtelijk traject, terwijl er vanuit economisch perspectief kapitaal en arbeidsplaatsen verloren zijn gegaan.

3 Het veldwerk

De inzichten met betrekking tot de motieven en achtergronden van bedrijfscriminaliteit zijn moeilijk te toetsen. Het is immers lastig om met bedrijven en ondernemers in contact te komen, die regels hebben overtreden waarbij de overtreding van dien aard is dat er gesproken kan worden van een misdrijf. De bestaande studies op dit gebied baseren zich daarom voornamelijk op informatie die beschikbaar is bij het Openbaar Ministerie en bij inspectiediensten. Voor een goed beeld van de rol van de ondernemer – zoals deze oriënterende studie beoogd te geven – volstaat dergelijke desk study niet. Ten behoeve van de oriëntatie op de relevantie en geldigheid van de eerder behandelde inzichten is daarom in het kader van deze paper gesproken met zes ondernemers, van wie het bedrijf recent onderwerp is geweest van strafrechtelijk onderzoek. In vijf gevallen heeft het strafrechtelijk onderzoek uiteindelijk geleid tot een veroordeling. In één geval was het strafrechtelijk onderzoek nog gaande. Naast deze zes ondernemers is er nog een zevende zaak bij dit onderzoek betrokken, maar hierbij is alleen gesproken met de benadeelde partij. Een gesprek met de delinquente ondernemer was niet mogelijk, omdat het strafrechtelijk onderzoek zich nog in een oriënterende fase bevond.

De zeven bedrijven zijn naar voren gekomen uit een lijst van ongeveer 35 bedrijven die de afgelopen twee jaar vanwege (vermeende) criminaliteit media-aandacht hebben gekregen. Bij de selectie van zaken zijn de volgende criteria leidend geweest:

- Er moet sprake zijn van een dermate ernstige overtreding dat in juridische termen gesproken kan worden van een misdrijf.
- Er moet sprake zijn van een bedrijf met personeel in dienst (zzp'ers zijn buiten beschouwing gelaten).
- Het moet gaan om een klein of middelgroot bedrijf (minder dan 100 werknemers).
- Het moet gaan om een zelfstandig bedrijf.
- Het bedrijf moet legitiem zijn.

Voorts is er bij de selectie zo veel mogelijk naar gestreefd om te komen tot een lijst van bedrijven die reeds veroordeeld zijn. Dit om te voorkomen dat er tijdens het gesprek onduidelijkheid zou kunnen ontstaan over of het misdrijf nu wel of niet is begaan. Daarnaast was bereidheid van de ondernemer om mee te werken aan een interview een belangrijk criterium. Zoals hierboven is aangegeven, is er bij één zaak uiteindelijk niet met de ondernemer zelf gesproken en was er bij twee zaken nog geen sprake van een veroordeling.

<i>Bedrijf*</i>	<i>Aard van het misdrijf</i>
1 Sloopbedrijf	Valsheid in geschrifte, overtreding milieuwet
2 Verzekeringsmaatschappij	Onbehoorlijk bestuur
3 Ambulante handel	Overtreding regels hygiëne/productveiligheid
4 Bouwbedrijf	Dood door schuld
5 Thuiszorginstelling	Valsheid in geschrifte, oplichting
6 Personenvervoer	Valsheid in geschrifte
7 Softwareontwikkelaar	Faciliteren van fraude

** Om de anonimiteit van de bedrijven en respondenten te waarborgen, wordt in deze tabel en het vervolg van deze paper in algemene termen over de betrokken bedrijven geschreven.*

In het interview is nagegaan wat het misdrijf precies inhield, hoe dit misdrijf is ontstaan en welke rol de ondernemer daarbij heeft gespeeld. Voorts is nagegaan welke effecten de vervolging heeft gehad. In het bijzonder is nagegaan welk effect de vervolging heeft gehad op het bedrijf en op de bedrijfsvoering. Wij bespreken in het vervolg van deze paper de bevindingen.

Omdat het aantal bedrijven dat in deze studie is meegenomen beperkt is, kunnen er geen sluitende uitspraken worden gedaan over organisatiecriminaliteit en verklaringen daarvoor. Het veldwerk draagt vooral bij aan de oriëntatie op de verschijningsvormen van bedrijfscriminaliteit, het ontstaan ervan en de rol van de ondernemer daarbij. Het heeft nadrukkelijk geen pretenties om volledig te zijn. Mogelijk kan deze oriëntatie dienen als basis voor een grootschaliger onderzoek, waaruit meer robuuste conclusies kunnen worden getrokken.

4 Bevindingen van het veldwerk

In dit hoofdstuk worden de theoretische inzichten over bedrijfscriminaliteit – zoals beschreven in het tweede hoofdstuk – vergeleken met de zeven cases van bedrijfscriminaliteit. Achtereenvolgens komen de volgende onderwerpen aan de orde:

- a. Aard van de misdrijven: welke bezwaren – die aanleiding waren voor inspectie en die vervolgens leidden tot strafrechtelijk onderzoek – bestonden er tegen de bedrijven?
- b. Drijfveren en achtergronden: hoe verklaarden de ondernemers het ontstaan en bestaan van de onrechtmatigheden? Welke rol hebben de ondernemers daarbij zelf gespeeld?
- c. De reacties van ondernemers op het strafrechtelijk onderzoek: hoe hebben de ondernemers het optreden van de inspecties c.q. opsporingsdiensten en het Openbaar Ministerie ervaren?
- d. Ontwikkeling van de bedrijven: hoe hebben de bedrijven zich sinds het strafrechtelijk onderzoek ontwikkeld, vooral ten aanzien van de geconstateerde en veronderstelde onrechtmatigheden?

a. Aard van de misdrijven

Wanneer de zeven zaken worden vergeleken met het onderscheid dat eerder in het tweede hoofdstuk is gemaakt tussen de drie vormen van schadelijk ondernemerschap (zie blz. 11), is een van de zeven zaken aan te duiden als een strafbaar bedrijfsincident, één zaak als benadeling van het algemeen maatschappelijk belang en vijf zaken als benadeling van directe stakeholders. In deze laatste vijf gevallen liepen vooral personeel en/of klanten schade op of ongeoorloofde risico's daarop.

Hoewel op basis van het aantal bestudeerde zaken niet een definitieve analyse kan worden gemaakt van de zinnigheid van de eerder gemaakte driedeling, kan al wel een aanzet tot een dergelijke analyse worden gemaakt. In de eerste plaats lijkt het onderscheid tussen strafbare bedrijfsincidenten en bedrijfscriminaliteit relevant. De onderzochte zaak die betrekking had op een ongeval, verschilde fundamenteel van de overige zes zaken. Hoewel de rechter oordeelde dat er sprake was van verwijtbaar handelen, kwam dit handelen niet voort uit een weloverwogen strategie. Ook lagen er geen bedrijfseconomische motieven aan ten grondslag. Het ongeval kwam in de eerste plaats voort uit gebrekkige communicatie en samenwerking tussen verschillende bedrijven die aan een en hetzelfde fatale project werkten. Voor het bedrijf dat uiteindelijk werd veroordeeld tot een boete, lijkt het incident vooral op zichzelf te staan en vooral verbonden te zijn met dat 'ene rampproject dat vanaf het begin al niet goed liep'.

Bij de andere zes zaken was datgene waarnaar strafrechtelijk onderzoek werd ingesteld, niet incidenteel van aard. In al de zes gevallen richtte het onderzoek zich op een reeks van (vermeende) strafbare gedragingen en had de uitspraak, in de gevallen waar de rechter tot een uitspraak kwam, ook betrekking op verschillende strafbare handelingen die over een langere periode waren gepleegd.

Het strafbare handelen was geen eenmalig incident, maar onderdeel van een manier van werken of onderdeel van de dienstverlening geworden. In alle gevallen leverde dat voordelen op voor de onderneming, soms ook direct voor ondernemer zelf en in enkele gevallen ook voor de klanten.

Of het zinnig is om in het kader van het zoeken naar verklaringen voor bedrijfs-criminaliteit onderscheid te maken tussen bedrijfscriminaliteit waarbij stakeholders direct zijn benadeeld en bedrijfscriminaliteit waarbij algemeen maatschappelijke belangen zijn geschaad, kan op basis van het veldwerk niet worden beoordeeld. Grootschaliger veldwerk zal moeten uitwijzen of de toegevoegde waarde van dit onderscheid – zoals wij veronderstelden in het tweede hoofdstuk – standhoudt.

Een onderscheid dat wel naar voren komt uit de zeven cases, is het onderscheid tussen bedrijfscriminaliteit die voortkomt uit een omissie of gebrek aan professionaliteit en bedrijfscriminaliteit die voortkomt uit een bewuste bedrijfseconomische afweging. Dit onderscheid komt in het vervolg van dit hoofdstuk aan de orde als opportuniteitsgedreven bedrijfscriminaliteit versus noodzaakgedreven bedrijfscriminaliteit.

b. Drijfveren en achtergronden

Over het algemeen is de rol van de ondernemer bij de (vermeende) criminaliteit in de onderscheiden cases evident. Door de resultaten van de interviews is de eerder geformuleerde veronderstelling – dat de ondernemer een centralere rol speelt naarmate het bedrijf kleiner is – bevestigd. In alle gevallen was de ondernemer zelf direct betrokken bij de handelingen die aanleiding waren voor het strafrechtelijk onderzoek en eventueel ook voor de veroordeling. Een uitzondering was de case waarbij er sprake was van een strafbaar bedrijfsincident. Het betrof een incident dat voortkwam uit de complexiteit van het werkproces, onvolkomenheden in de samenwerking met externe partijen en een gebrekkig toezicht (waarvoor een externe partij de verantwoordelijkheid had) en niet zozeer uit een strategie of bedrijfseconomische afweging van de ondernemer.

De verklarende elementen die vooral naar voren komen in de literatuur over corporate crime, zijn ook terug te vinden in de onderzochte cases. Ook in deze cases is het ontstaan van criminaliteit uiteindelijk terug te voeren op motivatie, gelegenheid en afwezigheid van controle. Een verschil met de bestaande literatuur is echter dat in deze cases de ondernemer steeds een centrale rol heeft gespeeld. *Motivatie* speelt een rol voor zover de ondernemer bereid is te scherp aan de wind te varen, *gelegenheid* speelt een rol voor zover die gelegenheid door de ondernemer wordt waargenomen, wat ook geldt voor de *afwezigheid van controle*, dit laatste speelt een rol voor zover die afwezigheid door de ondernemer als zodanig wordt gepercipieerd. De drie verklarende elementen zijn in elke case teruggekomen, maar zij hadden een steeds wisselend gewicht. In enkele gevallen speelde motivatie een dominante rol, in andere gevallen leken ondernemers primair gedreven te worden door kansen (gelegenheden). Steeds gold daarbij overigens dat de drie elementen moeilijk van elkaar te onderscheiden waren en dat ze nauw met elkaar verweven bleken. Handhaving van dit onderscheid zou ten opzichte van de cases te kunstmatig zijn. De zeven cases hebben geleerd dat de steeds wisselende combinaties van motivatie, gelegenheid en pakkans verschillende beelden oproepen van de drijfveren achter bedrijfscriminaliteit. Zonder

dat we op basis van deze zeven cases verwachten een volledig beeld te kunnen geven, onderscheiden we er op voorhand ten minste zes:

- Noodzaak: één case leerde dat bedrijfscriminaliteit – in dit geval fraude – kan voortkomen uit noodzaak. De case lijkt een voorbeeld van wat eerder in deze paper is aangeduid als necessity driven bedrijfscriminaliteit. Door valse facturen werd een aantal klanten te veel in rekening gebracht. Het was voor de ondernemer een manier om zijn tekorten enigszins aan te vullen. Achteraf gezien klopte de kostprijsberekening niet. De prijs die aanvankelijk met de klant was overeengekomen dekte niet alle kosten. Vooral de indirecte kosten voor onderhoud en afschrijving waren onvoldoende doorberekend. Tot deze te scherpe prijsstelling voelde de ondernemer zich enigszins aangezet, omdat het contract met een openbare aanbesteding moest worden binnengehaald. De fraude diende in dit geval vooral het in stand houden van een onrendabele bedrijfsvoering en van zelfverrijking lijkt nauwelijks sprake te zijn geweest.
- Gebrek aan 'good governance': in twee gevallen was er sprake van grootschalige fraude waarvan de opbrengsten direct wegvloeiden naar de ondernemer zelf. De bedrijven werden financieel door de ondernemers als het ware uitgehold, waardoor ze niet meer voldeden aan de voorwaarden die van overheidswege aan de specifieke dienstverlening/dekkingsgraad worden gesteld. Het is onduidelijk wat de motieven voor deze fraudes waren, aangezien de ondernemers door hun handelen hun eigen bedrijf te gronde hebben gericht en daarmee uiteindelijk ook zichzelf. Een verklaring kan zijn dat men ertoe werd verleid door de substantiële cashflow die met het initiële succes van de bedrijven werd gegenereerd. Achteraf gezien konden deze ondernemers de verantwoordelijkheid van het beheer van de eigen onderneming waarschijnlijk niet goed aan.
- Rationeel handelen: in twee gevallen was de regelovertreding een effectieve manier om te concurreren. De regelovertreding bij een van deze twee bedrijven bestond eruit dat bepaalde veiligheidsmaatregelen niet werden genomen. Het betrof maatregelen die voor de klant geen toegevoegde waarde hadden en waarvan het personeel (waarvoor de beschermende maatregelen waren bedoeld) de meerwaarde niet altijd inzag. Argumenten voor het niet naleven, die door de ondernemer werden gegeven, waren onder meer: 'er is nog nooit iemand ziek geworden' en 'de risico's worden overschat'. Dit waren volgens een respondent overigens ook argumenten die elders in de branche veel gehoord worden. Zij droegen ertoe bij dat de naleving onder druk stond. Het beeld dat uit het interview ontstond, is dat een bedrijf dat alle maatregelen neemt en daar dus ook de bijbehorende kosten voor maakt, het moeilijk heeft om te kunnen concurreren. Door de regels te overtreden, is het makkelijker om je marktaandeel te behouden of uit te breiden. In dit opzicht was de regelovertreding vanuit speltheoretisch opzicht voor de hand liggend en wellicht de meest rationele strategie.
- Halsstarrigheid: de cases leren verder dat bedrijfscriminaliteit kan voortkomen uit het vasthouden aan oude gewoonten en het gebrek aan aanpassingsvermogen. Door de meerwaarde van nieuwe ontwikkelingen niet in te zien of deze ontwikkelingen in het geheel niet waar te nemen, kunnen bedrijven in hun ontwikkeling dermate achterop raken dat uiteindelijk regels worden overtreden. In een van de zeven cases ging het om een bedrijf dat handelde in voe-

dingsmiddelen, waarvoor de regels – vooral ten aanzien van hygiëne – door de jaren heen strenger waren geworden. Een centraal argument dat deze ondernemer inbracht tegen de bezwaren van de inspectie was: 'Ik heb het altijd al zo gedaan, mijn vader deed het ook altijd al zo en er is nog nooit iemand ziek geworden'. Het gebrek aan aanpassingsvermogen ging bij deze ondernemer, na verschillende waarschuwingen en boetes, over in halsstarrigheid en mondde later uit in wat de ondernemer ervoer als een prestigestrijd. In plaats van in het professionaliseren van de bedrijfsvoering werd alle tijd en veel geld ingezet in het gevecht met de overheid. In de optiek van de ondernemer ging de strijd 'inhoudelijk nergens over' en hij zag de oplossing dan ook niet in het doorvoeren van de geëiste aanpassingen, maar meer in het proberen zijn gelijk te halen. Hiervoor had hij een advocaat met landelijke bekendheid ingeschakeld.

- Overmacht: hoewel pas gesproken kan worden van bedrijfscriminaliteit op het moment dat een rechter heeft geoordeeld dat er sprake is van verwijtbaar gedrag, lijkt bedrijfscriminaliteit toch ook te kunnen voortkomen uit overmacht. In een van de cases was er sprake van dood door schuld als gevolg van een bedrijfsongeval. Hoewel achteraf gezien een grotere zorgvuldigheid had moeten worden betracht, leek het ongeval toch vooral voort te komen uit een proces dat gaandeweg steeds complexer en onoverzichtelijker werd en waaruit voor de onderneming tegelijkertijd geen goede exitopties meer waren. De ondernemer kon – ondanks de fatale gevolgen – rekenen op begrip in de sector. Veel branchegenoten gaven naderhand te kennen dat het 'hen ook had kunnen overkomen', aldus de respondent. Het bedrijf heeft uiteindelijk geen substantiële terugval gehad in het aantal opdrachten.
- Onduidelijkheid over regels: regelovertreding kan ook voortkomen uit onbekendheid met regels of uit onduidelijkheid van regels. In een van de zeven cases was er onduidelijkheid over de verantwoordelijkheid van de ondernemer met betrekking tot het rechtmatige gebruik van de producten door klanten.

Criminogene (f)actoren

Kijkend naar de zeven cases dringt zich ook een andere indeling op aan de hand waarvan de zaken kunnen worden begrepen. Het betreft een indeling van actoren die als het ware om de ondernemer heen stonden en die zijn besluitvorming hebben beïnvloed. Deze actoren hebben in alle cases invloed gehad op de motivatie van de ondernemer en op zijn perceptie van gelegenheid en pakkans. Het betreffen klanten, personeel, branchegenoten en handhavers.

- De klant als factor: in alle cases was de klant een factor in de bedrijfscriminaliteit. De rol van de klant loopt uiteen van die van opdrachtgever (die aanzet tot regelovertreding) tot die van slachtoffer. Onder de zeven onderzochte cases komen verschillende variaties voor. De rol die de klant speelt, hangt vooral af van de mate waarin hij financieel meeprofiteert van de regelovertreding, maar ook van de mate waarin hij zelf risico loopt op schade en van de mate waarin hij zich daarvan bewust is. In enkele gevallen leidde de regelovertreding tot voordeel voor de klant, maar lag het risico op schade bij een andere partij (bijvoorbeeld de eindgebruiker). Waar de klant min of meer opdrachtgever is of in zekere mate heeft geprofiteerd van de regelovertreding, spreekt de ondernemer achteraf in neutraliserende termen over de zaak. De ondernemer benadrukt dat niemand uiteinde-

lijk direct slachtoffer is geworden van de regelovertrading. Waar de klant slachtoffer is geweest en waar in zekere zin gesproken kan worden van oplichting, wordt het ten laste gelegde veelal ontkend. Uit nader onderzoek onder een grotere groep van ondernemers moet blijken of dit onderscheid houdbaar is.

- Het personeel als factor: niet in alle gevallen was het personeel een factor bij het misdrijf. Het personeel stond soms geheel buiten het delict. Het ging hier om de gevallen waarbij er sprake was van fraude die grotendeels buiten het zicht bleef van de werkvloer. De werknemers deden hier gewoon hun werk en voor zover dat met de hier gehanteerde onderzoeksmethoden kon worden vastgesteld, deden ze dat volgens de normen. Het personeel speelde wel altijd een rol op het moment dat het misdrijf betrekking had op de dienstverlening of het productieproces. Die rol liep uiteen van die van klokkenluider tot aan die van medepleger. Vanwege het beperkte aantal onderzochte cases kunnen er geen verbanden worden gelegd tussen de rol van het personeel en de kenmerken van het bedrijf of de kenmerken van het vak dat er wordt uitgeoefend. Wel was het in twee gevallen duidelijk dat werknemers uiteindelijk het misdrijf aanhangig maakten, omdat zij zich in hun vakmanschap voelden aangetast. De werkwijze die hun werkgever voorstond, stond te ver af van hun beroepsmoraal. Vanwege hun vakmanschap herkenden zij uiteindelijk de onverantwoordelijke en onrechtmatige elementen. Deze cases doen vermoeden dat de mate waarin vakmanschap vereist is voor de uitoefening van een bedrijf, een factor kan zijn in de kans dat bedrijfscriminaliteit optreedt. Maar de cases leren ook dat vakmanschap geen belemmering hoeft te zijn voor een onrechtmatige bedrijfsvoering. Een geval leert dat het vakmanschap juist werd aangewend om onrechtmatige producten te maken. Dit geval is wellicht te vergelijken met de hacker die zijn intelligentie, passie en vaardigheid aanwendt voor computercriminaliteit. Een ander geval leert dat commerciële belangen dermate de beroepsmoraal kunnen overvleugelen, dat zelfs een vakman concessies doet en zich schikt naar onrechtmatigheden in de bedrijfsvoering.
- Branche als factor: door de focus van deze studie is het beeld van de branche als criminogene factor onscherp gebleven. De literatuurstudie en de gesprekken met ondernemers hebben zich primair gericht op de persoon van de ondernemer, op het bedrijf en op de klanten. In enkele gesprekken kwam desondanks de branche expliciet naar voren. Doorgaans als verklaring voor de onrechtmatigheden. In deze gevallen ging de ondernemer ervan uit dat branchegenoten voor vergelijkbare dilemma's staan en dat zij ook vaak dezelfde keuzes maken met onrechtmatigheden als gevolg. In één geval kwam regelovertrading direct voort uit de perceptie dat concurrenten zich ook niet aan de regels hielden. De ondernemer handelde vanuit de overtuiging dat regelnaving zou leiden tot achterstand op de concurrentie. De cases maken daarentegen ook duidelijk dat branchecultuur kan bijdragen aan sociale en professionele controle.
- De handhaving als factor: de rol van de handhaving verschilde per case. In enkele gevallen hebben inspectiediensten/toezichhouders aanvankelijk getracht de ondernemer te waarschuwen en te corrigeren. Na uitblijven van de vereiste aanpassingen heeft men de handhaving vervolgens opgeschaald en ontwikkelde deze zich van corrigerend optreden naar punitief optreden, soms

met de uiteindelijke sluiting van het bedrijf als expliciet doel. Duidelijk is geworden dat de aanvankelijk corrigerende handhavingstijl in deze specifieke zaken geen effect heeft gehad. Daarom is het in deze zaken uiteindelijk ook gekomen tot een veroordeling, wat deze zaken weer niet representatief maakt voor de totale groep van bedrijven die door inspecties worden aangesproken op onrechtmatig handelen. Het is duidelijk dat de inspectiediensten deze specifieke ondernemers niet hebben kunnen overtuigen of anderszins met hun boodschap hebben kunnen bereiken. In enkele gevallen ontbrak het de ondernemers aan flexibiliteit, slagkracht of professionaliteit om veranderingen door te voeren, in andere gevallen was er onwil en trachtte men onrechtmatigheden te verbergen.

Er was niet in alle gevallen sprake van een opschaling. In enkele cases werd door inspectiediensten van meet af aan gekozen voor een strafrechtelijk traject onder toezicht van het Openbaar Ministerie. Doel was daarbij nadrukkelijk niet om de ondernemer voor te lichten. Het doel van het onderzoek was primair om overtuigend bewijsmateriaal tegen de ondernemer te verzamelen. De meeste van deze zaken zijn vanuit het standpunt van het Openbaar Ministerie succesvol afgerond. In de meeste zaken waren de (vermeende) onrechtmatigheden aanleiding voor een dermate zwaar onderzoek, dat de onderneming dit uiteindelijk niet heeft overleefd. Door de impact van het onderzoek op de persoon van de ondernemer, door de kosten die gemaakt moesten worden voor rechtsbijstand en vooral ook door de derving van inkomsten door het weglopen van klanten, zijn de meeste bedrijven ten onder gegaan of gedecimeerd. Het proces was daarmee juridisch effectief, omdat een (notoire) regelvertreder uit de markt is gehaald. In economisch opzicht is er echter vaak waarde vernietigd. Het ging immers om bedrijven met een substantiële omvang in termen van personeel (gemiddeld 40 à 50 werknemers) en omzet. De betrokken ondernemers zijn vaak verbolgen omdat de autoriteiten er vooral op uit waren bewijslast te verzamelen, zonder eerst in overleg te gaan over mogelijkheden om de bedrijfsvoering in lijn te krijgen met de wettelijke normen.

Het groeifasemodel

Bedrijfs groei lijkt op twee manieren te kunnen samenhangen met het optreden van bedrijfscriminaliteit. In het voorgaande hoofdstuk werd al verondersteld dat criminaliteit en regelovertreding het gevolg kunnen zijn van (sterke) groei. Enkele van de zeven cases bevestigen deze veronderstelling. Sterke groei kan een bedrijf onder spanning zetten en vergt van de ondernemer ineens ook managementvaardigheden. Zij die deze vaardigheden niet bezitten en ook niet in huis halen, lopen onder meer het risico op regelovertreding en zelfs op criminaliteit. De cases leren echter ook dat bedrijfs groei juist het resultaat kan zijn van regelovertreding. In een aantal gevallen waren bedrijven in staat te groeien, omdat regels niet werden nageleefd, waardoor het bedrijf voor zichzelf een onrechtmatig concurrentievoordeel creëerde. Langs deze scheidslijn (het verschil tussen regelovertreding als gevolg van groei en groei dankzij regelovertreding) loopt mogelijk ook het verschil tussen necessity driven business crime en opportunity driven business crime. De eerste komt voort uit een zekere mate van onmacht: het bedrijf groeit in korte tijd dermate sterk dat de ondernemer de grip op onderdelen van het bedrijfsproces verliest met regelovertreding of zelfs misdrijven tot gevolg. De tweede komt voort uit opportunisme: de ondernemer creëert door regelovertreding voor zichzelf concurrentievoordeel en groeit vervolgens, soms zelfs sterk. Hoewel het aantal cases te beperkt is om definitief dergelijke

scheidslijnen en verbanden te trekken, houden we deze indeling voorlopig toch aan en scheiden wij de opportuniteitsgedreven ondernemers die groeien dankzij criminaliteit, van de noodzaakgedreven ondernemers die criminaliteit plegen als gevolg van groei.

- Opportuniteitsgedreven ondernemers

De ontwikkeling van de opportuniteitsgedreven ondernemers die in het kader van deze studie zijn besproken, was opmerkelijk. Het betrof merendeels jonge bedrijven die in een korte tijd zeer sterk groeiden en vervolgens door het strafrechtelijke onderzoek vrijwel meteen weer ten onder zijn gegaan. In enkele gevallen overheerste met betrekking tot de ondernemer het beeld van een avonturier die met een bedrijf een branche betrad die hem eigenlijk vreemd was. Het waren mensen die uit andere branches of soortgelijke branches afkomstig waren en bij wie de opzet van het bedrijf niet zozeer voortkwam uit de wens om het vak uit te oefenen, maar veeleer om de commerciële kansen te benutten. De groei werd bij hen niet belemmerd door vakmanschap, beroepsmoraal en de zorgvuldigheden die daaruit voortkomen. Verder hing de groei van het bedrijf op drie manieren concreet samen met het misdrijf:

- De groei werd gefinancierd met middelen die eigenlijk gebruikt moesten worden om de wettelijk voorgeschreven dekkingsgraad te realiseren.
- De groei kwam voort uit oneigenlijke concurrentie, omdat kosten voor wettelijk voorgeschreven maatregelen niet werden gemaakt en niet hoefden te worden doorberekend aan de klant.
- De groei kon worden gerealiseerd, doordat er op een ongeoorloofde manier werd bezuinigd op de dienstverlening en misbruik werd gemaakt van de onwetendheid van klanten.

- Noodzaakgedreven ondernemers

Het beeld van de noodzaakgedreven ondernemer is minder duidelijk dan dat van de opportuniteitsgedreven ondernemer. Waarschijnlijk zou dit beeld duidelijker zijn geworden wanneer er meer bedrijven in het kader van dit onderzoek waren ondervraagd. Van de zeven bedrijven was er uiteindelijk slechts één waarvoor het aannemelijk was dat de ondernemer zich min of meer gedwongen zag zich buiten de wettelijk voorgeschreven kaders te begeven. Het betrof een bedrijf dat in korte tijd extreem sterk groeide (in een periode van vier jaar nam de omzet toe met € 30 miljoen) maar dat geen zicht had op de kosten. Uiteindelijk werd hier met valse facturen getracht de verliezen enigszins te beperken.

c. De reacties van ondernemers op het strafrechtelijk onderzoek

De wetsartikelen aan de hand waarvan het Openbaar Ministerie de zaken heeft aangepakt, dekken bij de meeste cases slechts marginaal de bezwaren die oorspronkelijk voor de inspectieautoriteiten de aanleiding waren om aandacht te besteden aan de bedrijven. In alle gevallen hadden deze bezwaren betrekking op een breed palet van handelingen of omissies en werden daar de concrete wetsartikelen later als het ware bijgezocht om als juridische ijkpunten te dienen, zodat het Openbaar Ministerie en later ook de rechter beter ermee uit de voeten konden. De autoriteiten die belast waren met het onderzoek, vertaalden hun bezwaren daarmee in een juridische beschrijving die neerkwam op een lijstje van wetsovertredingen. Deze vertaalslag maakte het voor alle betrokken ondernemers lastig zich in de tenlastelegging te herkennen. Dit kwam vooral doordat het in alle gevallen een selectief lijstje was, waarop uiteindelijk alleen de overtredingen waren opgenomen, waarvan het OM de bewijsbaarheid haalbaar achtte. Door

deze focus op enkele aspecten van de bedrijfsvoering en door de vertaling van de zaak in juridische termen, raakten de ondernemers in alle gevallen vervreemd van het strafrechtelijk onderzoek. Men had vaak het idee dat de aanklacht geen betrekking had op hen. Eén ondernemer verwoordde dit als volgt: 'Het was alsof ik in een boze droom was terechtgekomen, want alles werd uit zijn verband getrokken'. In alle gevallen creëerde de inspectie/politie samen met het Openbaar Ministerie een juridische werkelijkheid waarbij de ondernemer moeite had om zich erbij aan te sluiten. In twee gevallen was deze vervreemding zeer sterk, omdat het Openbaar Ministerie artikel 140 WvS (het leidinggeven aan een criminele organisatie) in stelling bracht. Zij bekeek daarmee de ondernemer op een manier waarop de ondernemer zichzelf nog nooit had bekeken.

In alle gevallen bekenden de ondernemers een zekere mate van schuld, maar vervreemdden zij van het onderzoek vanwege de selectiviteit van de opsporing en vanwege de juridische termen die daarbij gebruikt werden. Bij alle ondernemers overheerste het beeld zelf geen crimineel te zijn. Zij herkenden zich nauwelijks in de aan hen toegerekende strafbare feiten zoals fraude, valsheid in geschrifte, onbehoorlijk bestuur of leiding geven aan een criminele organisatie. Ook de behandeling die hen ten deel viel, was voor alle ondervraagde ondernemers een schokkende ervaring. Dit gold vooral voor hen, tegen wie het strafrechtelijk onderzoek startte met een inval door politie, AID of FIOD. Dit gebeurde doorgaans 's ochtends vroeg op het privéadres, waarbij niet alleen de betrokkene zelf van zijn bed werd gelicht, maar waarbij ook familieleden werden overvallen. Ook het daaropvolgende verhoor en de tijdelijke detentie maakten diepe indruk. 'Zittend in een cel waar je moet vragen of ze je WC willen doorspoelen, had ik het idee in een film te zijn terechtgekomen.' Alle betrokken ondernemers voelden zich behandeld als een crimineel, terwijl zij zichzelf nooit als zodanig hadden gezien. Het beeld dat zij hadden van een crimineel was veelal stereotiep: het was het beeld van de overvaller, de tasjesdief of de zedendelinquent. Men bevond zichzelf in een situatie die hun totaal vreemd was. 'Er werd mij zelfs gevraagd of ik wapens in huis had, in zeker opzicht had het allemaal iets hilarisch, ware het niet dat ikzelf, mijn gezin en mijn bedrijf er ernstig onder leden'. In een aantal zaken leek het er sterk op dat er door de autoriteiten bewust gekozen werd voor een indrukwekkend optreden, mogelijk met als doel de ondernemer te overrompelen en hem zo aan het praten te krijgen. In één geval had de inval trekken van een bestraffing door de onevenredige proportie. Niet alleen het bedrijf werd doorzocht, ook het woonhuis en de huizen en panden van burens. Het was een actie waarbij 60 mensen betrokken waren en waarbij de straat werd afgezet. 'Toen tijdens de inval onze dochter na haar autorijles thuis werd afgezet, werd zelfs de instructeur uit zijn auto gehaald en ondervraagd'.

De vervreemding speelde vooral ook in de verhoren. Deze leidden ook menigmaal tot een gevoel van machteloosheid. Door de focus van de ondervragers op slechts enkele aspecten van de bedrijfsvoering, had men het idee dat alles uit zijn verband werd getrokken en dat men vooral op zoek was naar punten om de ondernemer mee te pakken. 'De verhoudingen waren zoek, alles werd negatief geïnterpreteerd, men was onredelijk en stelde tendentieuze vragen. Dingen die heel normaal en onschuldig zijn, werden opeens geïnterpreteerd als verdacht en als tekenen van kwaadwillendheid. De grondhouding was vooral 'jij en je bedrijf deugen niet'.'

Door de desoriëntatie en de onbekendheid met de wereld van justitie en vooral ook vanwege het bedrijfsbelang dat op het spel stond, was voor alle betrokken ondernemers juridische ondersteuning door een advocaat onmisbaar. In één zaak waarbij een advocaat pas in een later stadium werd betrokken, wordt door de ondernemer aangegeven dat dit achteraf een cruciale fout is geweest en dat dit uiteindelijk heeft geleid tot een hogere straf. In een andere zaak was het gebrek aan geld om een advocaat te betalen, reden om niet in hoger beroep te gaan. De respondent: 'Als ik ooit in mijn leven nog eens de loterij win, is het eerste wat ik doe, een advocaat inhuren en hoger beroep aantekenen tegen mijn veroordeling'.

d. Hoe hebben de bedrijven zich ontwikkeld sinds het strafrechtelijk onderzoek?

De gevolgen van het strafrechtelijk onderzoek op de langere termijn zijn verschillend. In slechts een van de zeven onderzochte gevallen was het strafrechtelijk onderzoek uiteindelijk succesvol in die zin dat het heeft geleid tot een structurele verandering van de bedrijfsvoering. Het bedrijf heeft daarmee gehoor gegeven aan de bezwaren van de autoriteiten. Voor een ander bedrijf was het strafrechtelijk onderzoek aanleiding voor bezinning en voor evaluatie van mogelijkheden om de dienstverlening (waartegen het onderzoek was ingesteld) aan te passen. Een probleem dat zich hierbij echter voordeed, was dat noch handhavende autoriteiten noch wetgever duidelijkheid hebben gegeven over wat zij concreet van het bedrijf verwachtten. De aanpak van het bedrijf had daarmee vooral een destructief karakter: de autoriteiten bestreden het bedrijf zonder aan te geven hoe het haar dienstverlening moest aanpassen.

Voor een ander bedrijf hebben het onderzoek en de veroordeling geleid tot definitieve beëindiging. De betrokken ondernemer is gestopt met ondernemen en heeft uiteindelijk gekozen voor een baan in loondienst. De andere vier bedrijven zijn min of meer voortgezet. Vaak onder een andere rechtspersoon, meestal op naam van een familielid van de oorspronkelijke ondernemer. Voor deze bedrijven geldt dat het onderzoek en de veroordeling in praktische zin hebben geleid tot de ondergang: klanten liepen weg, personeel werd ontslagen en bedrijfspanden werden van de hand gedaan. Het bedrijf werd voortgezet door de ondernemer zelf zonder personeel (soms geholpen door vrouw en/of kinderen). Hoewel de opsporing en de veroordeling hebben geleid tot decimering van het bedrijf, hebben zij er niet toe geleid dat de bezwaren die bestonden, zijn weggenomen. In de meeste gevallen zijn investeringen en veranderingen ter verbetering uitgebleven. De ondernemer is doorgedaan, maar op een veel kleinere schaal.

Het optreden en de opstelling van de autoriteiten doen bij een aantal zaken vermoeden dat het uiteindelijke doel vooral was de ondernemer helemaal te laten stoppen met zijn bedrijf. In twee gevallen is dit de ondernemer ook expliciet te verstaan gegeven. Men achtte hier de capaciteiten en de betrouwbaarheid van de ondernemer dusdanig beperkt dat men aangaf door te gaan met strafrechtelijke acties totdat het bedrijf zou stoppen. In deze gevallen kreeg het onderzoeksproces het karakter van een (prestige)strijd. De ondernemer raakte in een gevecht met de overheid, waarbij niet meer werd nagedacht hoe zaken in overeenstemming konden worden gebracht met de wettelijke normen.

In de handhaving wordt wel onderscheid gemaakt tussen 'vechten, vluchten en verbeteren'. Hiermee wordt verwezen naar de drie mogelijke reacties waartoe een strafrechtelijk onderzoek kan aanzetten. Onder de zeven zaken die zijn be-

keken, komen deze reacties alle drie voor. Eén ondernemer stelde zich op als vluchter door zijn bedrijf onder een andere naam en rechtspersoon voort te zetten in het buitenland.

5 Conclusies en beschouwing

Het handelen van ondernemers en bedrijven wordt voor een belangrijk deel bepaald door 'the reward structure in the economy' (Baumol, 1990). Ondernemerschap is bij uitstek opportuiniteitsgedreven. De overheid tracht – bewust en onbewust – voortdurend deze beloningsstructuur te beïnvloeden teneinde de negatieve effecten van ondernemerschap te beperken. Handelen dat leidt tot schade of tot risico's op schade, wordt idealiter ontmoedigd of verboden. De praktijk leert echter dat er voor individuele ondernemers juist voordelen kunnen voortkomen uit het overtreden van de regels. Degene die regels overtreedt, kan zichzelf op voorsprong zetten ten opzichte van degenen die zich wel aan de regels houden. Binnen dit kader moet bedrijfscriminaliteit worden beschouwd en begrepen. Plegers van bedrijfscriminaliteit zijn in de eerste plaats ondernemer en zij handelen vanuit economische motieven. Zij onderscheiden zich van de ondernemers die wel de regels naleven in die zin, dat zij bereid zijn hun eigen belang dermate te laten prevaleren dat er schade of het risico daarop ontstaat voor anderen. De economische motivatie neemt niet weg dat er ook irrationele elementen in het regelovertreedende gedrag kunnen zitten. Zo zal ook niet elke regelnalevende ondernemer altijd rationeel handelen. Irrationaliteiten zoals onvermogen en een hang naar prestige kunnen leiden tot variaties in de motivatie achter organisatiecriminaliteit.

Omdat bedrijfscriminaliteit een economisch gedreven verschijnsel is, is het doorgaans geïntegreerd in het verdienmodel van het bedrijf. Het is een onderdeel van het bedrijf geworden en het zit 'ingebakken' in het productieproces, het personeelsbeleid, het financiële beleid en/of de marketing. Vaak gaat het om onrechtmatige elementen in een bedrijfsvoering die verder wel voldoet aan wettelijke normen, zij het alleen al omdat cliënten en werknemers willen kunnen terugvallen op een basis die legitiem is en die rechtsgrond biedt. De integratie van onrechtmatigheden in het legitieme bedrijfsproces, wat kenmerkend is voor organisatiecriminaliteit, neemt niet weg dat er delicten zijn die worden gepleegd door bedrijven, die verder geen onderdeel uitmaken van de gebruikelijke bedrijfsvoering. Ook onder de cases die in dit onderzoek zijn behandeld, komt een dergelijke zaak voor. Het betreft het bouwbedrijf dat als gevolg van een misrekening en gebrekkige communicatie in een specifiek bouwproject, veroordeeld werd wegens 'dood door schuld'. In dit geval lijkt de term strafbaar bedrijfsincident beter van toepassing dan de term bedrijfscriminaliteit. Hoewel de rechter in deze zaak heeft geoordeeld dat er sprake is van verwijtbaarheid, ontbreekt het in deze zaak aan moedwilligheid. Terwijl een zekere moedwilligheid wel steeds aanwezig is in bedrijfscriminaliteit die economisch gemotiveerd is en die onderdeel is geworden van het bedrijf. Voor een goed begrip zou het zinnig zijn onderscheid te maken tussen bedrijfscriminaliteit en strafbare bedrijfsincidenten. Het woord incident roept veel meer de associaties op met een eenmalige ernstige normovertreding dan het woord criminaliteit.

De case van het strafbare bedrijfsincident/delict was uiteindelijk ook de enige waar het incident aanleiding was voor maatregelen om herhaling te voorkomen. Het waren geen maatregelen die wettelijk waren voorgeschreven, maar maatregelen die voortkwamen uit de intrinsieke motivatie van de ondernemer en werknemers om zorgvuldiger te zijn. In de andere gevallen was deze intrinsieke moti-

vatie niet aanwezig. In de meeste gevallen was aanpassing van het bedrijfsproces zelfs helemaal niet aan de orde, ofwel omdat de overheid geen duidelijkheid gaf ofwel omdat de onderneming te afhankelijk was geworden van overtredingen. Het in lijn brengen van het bedrijfsproces (productie of dienstverlening) met de wettelijke normen, vergde investeringen en inspanningen die de ondernemer niet kon opbrengen. Daarnaast weerhielden ook principiële bezwaren de ondernemer van aanpassing. Zijn perceptie ('Ik heb helemaal geen wet overtreden') en/of neutralisatie ('Mijn handelen heeft nooit tot schade geleid') stonden aanpassingen in de weg. Aanpassen zou door enkelen ook als gezichtsverlies zijn ervaren, als een knieval voor de autoriteiten die hen de afgelopen jaren zo onrechtvaardig en disproportioneel hebben behandeld.

Wat betreft de persoonlijke motivatie van ondernemers om regels te overtreden, is het beeld op basis van het veldwerk gevarieerd. Het beperkte veldwerk laat het niet toe al eenduidige lijnen te trekken of definitieve indelingen te maken. Kijkend naar de cases lopen de motivaties uiteen van doelbewust calculerend handelen tot aan gebrek aan flexibiliteit en professionaliteit om de bedrijfsvoering in overeenstemming te brengen met de wettelijke normen. Wij onderscheiden voorlopig zes motivaties: de wil om een noodleidend bedrijf boven water te houden, gebrek aan good governance (waaronder zelfverrijking), de wens om marktaandeel te winnen (door oneigenlijke concurrentie), halsstarrigheid, overmacht en onbekendheid met regels.

Wat uit de zaken duidelijk is geworden, is dat de ondernemer telkens een doorslaggevende rol had, ofwel omdat hij aanstuurde op een onrechtmatig verdienmodel ofwel omdat hij niet bij machte was het bedrijfsproces op een rechtmatige manier in te richten of mensen aan te trekken die daar wel toe in staat waren. In zijn overwegingen werd de ondernemer beïnvloed door actoren die als het ware om hem heen stonden. Zij hebben in alle zaken invloed gehad op de motivatie van de ondernemer en op zijn perceptie van gelegenheid en pakkans. Het betreft klanten, personeel, branchegenoten en handhavers.

Het algemene beeld dat is ontstaan over de ondernemer wiens bedrijf onderwerp was van strafrechtelijk onderzoek, komt niet overeen met het beeld dat over het algemeen wordt opgeroepen wanneer er gesproken wordt over plegers van corporate crime en witteboordencriminaliteit. De lading die het begrip white collar crime aan organisatiecriminaliteit heeft meegegeven, staat ver af van de ondernemers met wie in het kader van dit onderzoek is gesproken. In alle gevallen ging het om mensen met een praktische instelling, vaak met de voeten op de werkvloer. Het waren eerder blue collar workers dan white collar managers. Het waren ondernemers en het was hun bedrijf. Het was ze allen primair te doen om het voortbestaan van het bedrijf. Hun eigen lot was onlosmakelijk verbonden met dat van hun bedrijf. In de meeste gevallen was er ook geen sprake van zelfverrijking ten koste van het bedrijf, wat bij corporate crime en witteboordencriminaliteit doorgaans wel een belangrijke motivatie is. In geen van de gevallen was er ook sprake van een noemenswaardige machtsbasis die misbruikt werd. Bedrijfscriminaliteit zoals dat hier is gedefinieerd, lijkt vooralsnog nauwelijks te verklaren vanuit macht. Ook de term zelfverrijking dekt in de meeste cases niet goed de intenties van de daders. Hoewel in alle gevallen het delict terug te voeren is op economische motieven en mogelijk financieel zelfgewin, werd in de meeste gevallen toch vooral gewerkt aan de ontwikkeling van het bedrijf. De term zelfverrijking hangt te veel samen met 'uitholling van het bedrijf' of

'machtsmisbruik ten koste van het eigen bedrijf' om in de meeste cases van toepassing te zijn. In twee gevallen ging het overigens wel om zelfverrijking, waarbij het eigen bedrijf werd 'uitgehouden'.

In het tweede hoofdstuk van deze paper zijn een aantal voorstellen gedaan om het begrip bedrijfscriminaliteit af te bakenen en op te delen. Het veldwerk heeft vanwege de beperkte omvang gedeeltelijk een idee kunnen geven van de zinvolheid van deze afbakening en indeling. Onderzoek onder een grotere groep van ondernemers zal moeten uitwijzen of deze standhouden. Vooral het onderscheid tussen bedrijfscriminaliteit waarbij directe stakeholders slachtoffer zijn en bedrijfscriminaliteit waarbij meer algemene maatschappelijke belangen zijn geschaad, lijkt betekenis te kunnen hebben voor een beter begrip. Deze indeling zal echter eerst verder empirisch moeten worden onderbouwd.

Literatuur

- Acs, Z. (2006), How Is Entrepreneurship Good for Economic Growth?, *Innovations*.
- Baumol, W.J. (1990), Entrepreneurship: Productive, Unproductive, and Destructive, *Journal of Political Economy*, vol. 98, pp 893-921.
- Berg, E.A.I.M. van den (2002), *Organisatiecriminaliteit, Aard, achtergronden en aanpak*, WODC.
- Bunt, H.G. van de (1992), *Organisatiecriminaliteit*, Arnhem, Gouda Quint.
- Bunt, H.G. van de, Erp, J. van, Wingerde, K. van (2007), Hoe stevig is de piramide van Braithwaite?, *Tijdschrift voor criminologie*, 2007 (49) 4.
- Carree, M.A., Thurik, A.R. (2002), The impact of Entrepreneurship on Economic Growth, in: *International Handbook of Entrepreneurship Research*.
- Coleman, J.W. (1995), Motivation and Opportunity, in: *Understanding the Causes of White-Collar Crime*, 360-381.
- Frynas, J.G.F (2008), Corporate Social Responsibility and International Development: Critical Assessment, *Corporate Governance: An International review*, 274-281.
- Gelderen, M. van, Thurik, A.R., Bosma, N. (2003), Success and Risk Factors in the Pre-Startup Phase, *EIM, Scales*, Zoetermeer.
- Hoevenagel, R. (2004), *Maatschappelijk verantwoord ondernemen in het MKB*, EIM, Zoetermeer.
- Huisman, W. (2001), Tussen winst en moraal. Achtergronden van regel naleving en regel overtreding door ondernemingen, *dissertatie*, Boom Juridische uitgever, Den Haag.
- Huisman, W. (2010), Vrouwen en witteboordencriminaliteit, Theorieën en hypothesen over sekseverschil, *Tijdschrift voor criminologie*, 4, pp. 423-432.
- Kibeom, L., Michael, A.C., Morrison, D.L., Cordery, J., Dunlop, P.D. (2008), Predicting integrity with the HEXACO personality model: Use of self- and observer reports, *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 81(1), pp. 147-167.
- Littunen, H. (2000), Entrepreneurship and the characteristics of the entrepreneurial personality, *International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research*, Vol. 6 Iss: 6, pp. 295-310.
- Piquero, N.L., Snoeper, A., Langton, L. (2008). Compleetheid out of control or the denier to be in complete control? How low zelfcontrole and the denier for control relatie to corporate oefening, *Crime & Delinquentie* 56, 627-647.
- Stam, E., Schudde, K., Hessels, S.J., Stel, A. van, (2006), High grot entrepreneurs, public proclisis and economie grot, EIM.
- SER (2000), *De winst van waarden. Advies over maatschappelijk ondernemen*, Nr. 11, Den Haag.
- Slapper, G. en S. Tombs (1999), *Corporate Crime*, Longman, Barlow.
- Vaughan, D. (2002), Criminologie and the sociologie of organisators. Analogie, comparatieven sociaal organisator, and General theorie, *Crime, Law & Social Ganges*, 37, pp 117-136.
- Venneker, A.C. and A.R. Thurik (1999), Slinking Entrepreneurship and Economic Growth, *Smal Business Economisch* 13(1), pp 27-55.
- Weisburd, D., Waring, EM. (2001), *White-collar crime and criminal careers*, Cambridge University Press.

ANNEX I Cases van (vermeende) bedrijfscriminaliteit

Deze bijlage bevat de groslist van bedrijven die in de afgelopen tijd vanwege een misdrijf in de publiciteit zijn gekomen. De lijst omvat 36 bedrijven. Hiervan zijn er uiteindelijk 7 als case in de hoofdtekst behandeld.

Tabel 1 Groslist

<i>Sector</i>	<i>Aard misdrijf</i>	<i>Omvang misdrijf</i>	<i>Bron</i>	<i>Veroordeling</i>
1 Thuiszorg	fraude met persoonsgebonden budgetten	onbekend	Dagblad De Limburger	waarschijnlijk nog niet veroordeeld, onduidelijk is of er een strafrechtelijk onderzoek is ingesteld
2 ICT/zakelijke dienstverlening	spamming, verzamelen van e-mailadressen	benadeelde partij vordert 1,8 miljoen	Emerce (internet-publicatie)	bedrijf is veroordeeld (wellicht niet strafrechtelijk)
3 Onderhoud- en groenvoorziening	corruptie en fraude door directeur	€ 20.000	Haarlems Dagblad	zaak is intern door gemeente opgepakt en heeft geleid tot ontslag van directeur
4 ICT/zakelijke dienstverlening	fraude	onbekend	diverse media	zaak is nog in onderzoek
5 Schuldhulpverlening	oplichting	onbekend	Nederlands Dagblad	de zaak is door Fortis in onderzoek genomen
6 Milieukundig advies	vervalsing van rapporten en bodemmonsters	2.000 valse rapporten	Brabants Dagblad	waarschijnlijk is het bureau zijn vergunning kwijt
7 Schoonmaak	oplichting (BV ploffen)	onbekend	Trouw	politie en FIOD hebben invallen gedaan
8 Telecom en IT consultancy	faillissementsfraude	onbekend	De Stentor	er is een curator aan het werk, die onrechtmatigheden vermoedt
9 Entertainment	belastingfraude	€ 50.000	diverse media	veroordeeld tot boete en navordering
10 Asbestverwerking	overtreding milieuwetten	onbekend	Trouw	9 maanden waarvan 6 voorwaardelijk en een boete van € 30.000
11 Financiële dienstverlening, beleggingsadvies	oplichting, verduistering, fraude met beleggingen	onbekend	ANP	16 maanden waarvan 6 voorwaardelijk
12 Financiële dienstverlening, accountancy	belastingfraude	minimaal 11,5 miljoen	Het Parool	3,5 jaar cel waarvan 1 jaar voorwaardelijk plus boete van € 72.000
13 Advertentiebureau, accountantskantoor, rijwielhandel, etc.	zwendel met arbeidscontracten en fraude	onbekend	Wikipedia	3 jaar gevangenisstraf
14 Zakelijke dienstverlening (beveiliging)	faillissementsfraude	onbekend	De Accountant (website)	onbekend
15 Bouw, transport	carrouselfraude	onbekend	Nieuwsblad.be	zes jaar cel en boete van € 500.000
16 Zuivelhandel/ambulante handel	vervalsen etiketten houdbaarheidsdatum	onbekend	ANP	9 maanden cel waarvan 3 voorwaardelijk plus € 500 boete
17 Bouw	dood door schuld	-	onbekend	€ 25.000 boete
18 Afvalverwerking	vermengen vuile grond en illegaal lozen van afvalwater	onbekend	Handhaving (nr. 4)/De Telegraaf	onbekend
19 Transport	valsheid in geschrifte i.v.m. transport afval	onbekend	Spits	OM heeft de zaak destijds opgepakt
20 Landbouw	slavernij	onbekend	diverse media	loopt waarschijnlijk nog, bedrijf is al wel ontruimd
21 Vuurwerkhandel	illegale opslag van vuurwerk, verkeerd labelen van vuurwerk	eis	De Gelderlander	bedrijf is veroordeeld, uitslag is onbekend
22 Thuiszorg	witwassen en oplichting (het is interne crimina-	€ 5,4 miljoen	nu.nl	1 jaar celstraf (OM is in hoger beroep gegaan)

<i>Sector</i>	<i>Aard misdrijf</i> (liteit)	<i>Omvang misdrijf</i>	<i>Bron</i>	<i>Veroordeling</i>
23 Slachterijen	handel in afgekeurd vlees	onbekend	Dagblad De Limburger, Reformatorisch Dagblad	er is een celstraf van 270 dagen opgelegd
24 Uitzendbureaus	oplichting, verduistering	onbekend	Trouw	veroordeeld tot 240 uur werkstraf, 4 maanden elektr. toezicht en 6 maanden voorw. gevangenisstraf
25 Bouw	oplichting	onbekend	RTV Noord	onbekend
26 Zorg	illegaal tewerkstellen van mensen	onbekend	Elsevier	veroordeeld tot 12 maanden cel
27 Verzekeringen	faillissementsfraude, onbehoorlijk bestuur	€ 2,5 miljoen	www.amweb.nl	is veroordeeld tot het betalen van 2,5 miljoen aan curator
28 Transport	mishandeling van sta-kend personeel	onbekend	Transport online	zaak komt in juli 2010 voor de rechter
29 Investeringsmaatschappij	verduistering	onbekend	Reformatorisch Dagblad	3 jaar gevangenisstraf
30 Financiële dienstverlening	oplichting, beleggings-fraude	enkele miljoenen	De Pers	6 jaar celstraf
31 Bouw	valse facturen, omkoping	enkele tonnen	De Rechtspraak	2 jaar gevangenisstraf
32 Taxibedrijf	fraude	enkele tienduizenden euro's	Dagblad van het Noorden	gevangenisstraf
33 Makelaardij	witwassen	onbekend	De Rechtspraak	3 maanden voorwaardelijke celstraf
34 Voedingsmiddelenindustrie/handel	handel onder de minimum inkoop-prijs	enkele tonnen	De Rechtspraak	celstraf
35 Prostitutie, bouw	belastingontduiking	onbekend	De Rechtspraak	12 maanden cel
36 Re-integratiebedrijf	fraude	enkele tienduizenden euro's	Trouw	42 dagen cel voorwaardelijk